

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v048.2023.2>

Бабич Ірина Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-9874-7297

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВочИНУ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ОГЛЯД КОНЦЕПЦІЙ І ПОГЛЯДІВ

Постановка проблеми. Правовий аналіз недійсних правочинів є предметом постійних наукових досліджень, що дозволяє зрозуміти, що одностайної думки з цього приводу не має. Разом з тим нові науково-обґрунтовані концепції та ідеї дозволяють по новому поглянути на питання, які здається вже давно вирішені. Саме цим викликаний інтерес до теми недійсності правочину, як правового захисту.

Стан дослідження теми. Дослідженню питання захисту цивільних прав і, як частини системи захисту цивільних прав – визнання правочину недійсним, присвячена монографія Кот О. «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики» [1]. Окремі питання з цієї теми досліджувала Давидова І. у своїй статті «Недійсні правочини як спосіб захисту цивільних прав: проблемні питання» [2]. А також інші цивілісти: Єременко К. [3] Луць В. [4], Харитонов Є. [5] та інші.

Метою статті є визначення ролі і місця такого способу захисту цивільних прав як визнання правочину недійсним. У статті розглядається захист цивільних прав шляхом визнання правочину недійсним не тільки щодо зобов'язальних правовідносин, але також у речових правовідносинах. Розглядається також наслідки застосування такого механізму визнання правочину недійсним.

Виклад основного матеріалу. Визнання правочину недійсним відіграє особливе значення при захисті права власності. Такий спосіб захисту цивільних прав, спочатку здається підходить тільки для зобов'язальних відносин, бо відображає природу відносних відносин. Застосування

такого способу захисту при захисті права власності, здається, протирічить природі цього права, бо доцільним здається застосування ввідикації або інші речово-правові способи захисту.

Позов про визнання правочину недійсним може подати одна зі сторін договору або інша заінтересована сторона, чиї права або законні інтереси порушені (ч.3 ст. 215 ЦК).

В даному випадку потрібно розглянути дві ситуації. По перше, коли власник є стороною в договорі і коли власник передав повноваження розпорядження майном третій особі.

Коли власник є стороною правочину то: між власником і третьою особою укладений договір щодо розпорядження майном, який вже виконаний. Тобто власник отримав вартість речі і його права власності припинилось. У даному випадку власник хоче визнати такий договір недійсним, через те, що такий правочин порушує законодавство.

У другому випадку договір укладений щодо розпорядження річчю між третьою особою та її законним або незаконним власником. Тут також. Договір був виконаний, право власності припинилось, але власник не отримав суму вартості речі. Власник також намагається визнати такий правочин недійсним на тій підставі, що визнає такий правочин недійсним через порушення законодавства. У вказаному другому випадку мова йде також про договори про розпорядження майном. В іншому випадку законний власник може у будь-який час ввідикувати своє майно та отримати відшкодування доходів, які особа-контрагент отримала за час володіння.

Особливе значення у виборі способі захисту права власності, якщо майно власника було незаконно відчужене третій особі, є особистість цієї третьої особи. Якщо майно було відчужене недобросовісному набувачу, то для захисту буде використовуватись віндикаційний позов.

Якщо ж майно було набуто добросовісним набувачем, то власник може використати віндикаційний позов тільки у чітко визначених випадках: коли майно було відчужене за невідплатним правочином, або якщо було загублене, або втрачене поза волею власника. Саме позов про визнання правочину недійсним буде подаватись у випадку, коли йде мова про повернення індивідуально-визначеної речі у володіння власнику у випадку, коли річ та право на неї виявилися у третьої особи, внаслідок угоди, яка формально була укладена від імені власника, але яку він не укладав.

Така позиція знайшла відображення у постанові від 27.01.2020 року у справі № 761/26815/17 Верховний суд зазначив, що недійсність договору, як приватно-правова категорія покликана не допускати або прискіпати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати. По своїй суті ініціювання спору про недійсність договору не для захисту цивільних прав та інтересів є недопустимим.

І тому, якщо договір, що оспорується є нікчемним (недійсним в силу закону) і на це і посиляється позивач у своїй позовній заяві, то вимога щодо визнання його недійсним судом не буде задоволена і у вимозі відмовлено. Як це було вказано у постанові Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2019 року у справі № 463/5896/14-ц. Було встановлено, що цивільне право або інтерес можуть бути захищені судом у належний спосіб, який є ефективним. Недійсний є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається (абзац перший частини другої статті 215 ЦК України). Якщо недійсність певного правочину встановлена законом, тобто якщо цей правочин нікчемний, позовна вимога про визнання його нікчемним не є належним способом захисту права чи інтересу позивача. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріаль-

ного права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину.

Треба зазначити даному випадку суд може визнати такий правочин неукладеним з тих мотивів, що правочин, який не вчинено (договір не укладено (не підписано)), не підлягає визнанню недійсним. Натомість ефективним способом захисту права, в контексті фактичних обставин справи буде звернення з позовом про усунення перешкод у користуванні належним йому майном, або про повернення такого майна як безпідставно набутого.

Але в деякі суди визнають такий правочин недійсним на підставі ч. 3 ст. 203 та ч. 1 ст. 215 ЦК України. Наприклад у постанові Верховного Суду України від 22. 04. 2015 у справі № 6-48 цс15, в якій судова палата у цивільних справах переглянувши ухвалу ВССУ від 12.11.2014 у справі за позовом фізичної особи про визнання договору оренди земельної ділянки недійсним та витребування земельної ділянки, крім іншого, дійшла висновку: «Судам під час розгляду справи встановлено, що спірний договір був укладений без волевиявлення ОСОБА_9, а тому суди дійшли правильного висновку про недійсність спірного договору на підставі частини третьої статті 203 та частини першої статті 215 ЦК України». Подібна позиція знаходить відображення і в інших висновках Верховного Суду.

Із визнанням правочину недійсним та захистом цивільних пов'язаний ще один аспект — не кожна дія сторін буде визнаватись недійсним. Як слушно зазначає Видай Т. [6], законодавче визначення правочину часто призводить до надто широкого його тлумачення. Наприклад, Велика Палата Верховного Суду у справі № 910/17448/16 встановила, що наказ уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб не є правочином у розумінні цивільного законодавства України, а є внутрішнім документом банку, тому до нього не можна застосовувати правові наслідки недійсності правочину.

Кот О. в своєму дослідженні «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики» розглядає такий аспект визнання правочину недійсним як актуальність такого визнання недійсності як захисту [1, с. 268]. Справа в тому, що суди у спорах про визнання правочину недійсним нечасто застосовують таке визнання як захист. Суд може визнати правочин недійсним, навіть якщо його недійсність не встановлена законом, але одна із сторін заперечує його дійсність. Автор підкреслює, що визнання

правочину недійсним є способом захисту мало чим відрізняється ситуація із визнанням правочин недійсним як способом захисту із визнання недійсним акту органу державної влади як спосіб захисту. Чому при визнанні недійсним акту державного органу необхідно доводити невідповідність закону, а визнання правочину недійсним може бути здійснене просто за запитом однієї із сторін.

Крім того такий підхід дещо звужує обсяг можливостей захисту цивільних прав. Відповідно до цієї позиції Верховний Суд не надає захисту права неволодіючому власнику. Наприклад, відповідно п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 року: реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише у разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Норма ч.1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребуване від особи, яка не є стороною недійсного правочину, через подання виндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України [7].

Виходячі із вищевикладеного потрібно звернути увагу, що є різний порядок захисту цивільних прав у випадках нікчемного правочину і оспорювального правочину. Відповідно до рішення Верховного суду (постанова від 04.06.2019 р. По справі № 916/3156/17) визнання правочину недійсним не буде належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав. В цілому підтримуючи дану позицію, потрібно зазначити наступне: звичайно, сторони, укладаючи правочини сподіваються на його виконання, і кінцевою метою будь-якого договору буде його виконання належним чином. Такої позиції дотримувався Мейор Д., який вказував, що тільки у крайньому випадку можна визнавати правочин недійсним. Головне правило для юриста — всіяко підтримувати правочин, адже не можна припускати, що його учасники діяли

даремно, навпаки, має існувати припущення, що вони хотіли створити, щось дійсне [8, с. 198]. Кот О. слушно вказує, що Мейер вів мову про широке припущення, за яким і в судовому процесі про визнання правочину недійсним суд повинен аксіоматично виходити з презумпції правомірності правочину. Іншими словами, якщо умови правочину в буквальному розумінні не повною мірою відповідають нормам чинного законодавства, але допускають такий варіант тлумачення, який передбачає, що при вчиненні правочину сторони врахували відповідні приписи закону, суд має дати саме таке тлумачення умовам правочину, навіть якщо воно звужить їх обсяг порівняно з буквальною змістом [1, с. 165].

Визнання правочину недійсним, як слушно зазначає Давидова І. Часто може бути лише ланкою для захисту цивільних прав. Звернення до суду це один із перших етапів, а сам захист відбувається, коли рішення суду буде виконуватись. І виндикація в даному випадку та припинення дії, яка порушувала право буде саме захистом [9, с. 47]. Також на цікавий аспект звертає увагу авторка, що визнання недійсного правочину судом дійсним також може бути способом захисту цивільних прав. Наприклад, якщо в інтересах громадянина, який був визнаний недієздатним внаслідок психічного розладу, укладений ним правочин може бути визнаний судом дійсним на вимогу його опікуна, за умови, що даний правочин укладений на користь даної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Друга частина дослідження присвячена наслідком визнання правочину недійсним та застосування методу захисту як визнання правочину недійсним. Часто справи про визнання правочинів недійсними виникають не з намаганням відновити законний стан, а з метою отримання майнової користі, або перекласти на іншу сторону збитки, які виникли внаслідок укладання правочинів. Визнання правочинів недійсними, як розглядалося вище, є остання міра, окремий спосіб захисту, який застосовується в тому випадку, коли має місце по-перше, суттєве порушення закону, та, по-друге, не має іншого способу захисту і не передбачено іншого наслідку порушення.

Перш за все за сучасним законодавством визначені істотні підстави для визнання правочинів нікчемними, підтвердження правочинів недійсними та часткове визнання правочину недійсним.

Сучасна теорія цивільного права виходить із того, що недійсні правочини по суті є правопорушеннями. Але все одно вона буде діяти доки одна

із сторін не звернеться до суду із питанням її оскарження. Таким чином складається ситуація, коли сторони укладаючи правочин порушують закон, при чому часто порушниками є обидві сторони. В результаті оскарження кожна із сторін може вимагати повернення у первісний стан і вимагати повернути усе отримане. Отже закон захищає порушників закону та ігнорує інтереси добросовісних (третьох) осіб. Як викладено вище, позиція Верховного Суду України полягає в тому, що до недійсних правочинів слід застосовувати наслідки, передбачені у ст. 216 щодо наслідків недійсності правочинів. Тобто кожна із сторін повертає все, що отримала від другої сторони на виконання правочину, а у разі неможливості такого повернення, то вона зобов'язана відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, що існують у момент відшкодування. Але тут не враховується, що реституція (ч.1. ст. 216 ЦК України) застосовується лише у разі наявності між сторонами укладеного правочину, який є нікчемний або визнаний недійсним. Тому вимога повернення майна, внаслідок визнання правочину недійсним може пред'являтися тільки стороні правочину. Якщо ж майно було передано третій особі, то норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може бути застосована. І тому вимоги законних власників щодо визнання правочинів за якими майно передавалось третім особам вже після укладеного недійсного правочину не можуть бути задоволені. Але, як зазначає Кот О., такий висновок не можна вважати безспірним. Так, відповідно до абз. 1. ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює наслідків, крім тих які пов'язані з його недійсністю. І тому єдиним наслідком визнання правочину недійсним і слід розглядати ненастання тих наслідків, щодо яких був укладений вказаний правочин. Тому можна побачити, що повернення майна, відновлення майнового (фактичного) стану сторін не завжди буде мати місце при визнанні правочину недійсним. Наприклад, визнання фіктивного правочину недійсним, не тягне застосування реституції. Як вказує Романюк Я., оскільки сторони не вчиняють жодних дій на виконання правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків [10 с. 138].

Також викликає сумнів застосування подовжених строків позовної давності щодо недійсних правочинів. Стосовно позовної давності до негаційного позову (про визнання недійсним нікчемного правочину) суддя Касаційного цивільного суду Крат В. звертає увагу на те, що в практиці

із цього питання є два періоди [11]. Перший період це – до встановлення змін Великою палатою Верховного суду до допустимості пред'явлення негаційного позову. Отже, до таких змін існувала позиція, що правочин не залежний від того, чи був пред'явлений негаційний позов, то позовна давність до такої вимоги застосована бути не може. Наприклад, у п. 96 постанови ВП ВС від 04.07.2018 у справі № 65/1096/16-ц зроблено висновок, що неможливо застосування негаторного позову. Не поширюється позовна давність на вимогу про визнання нікчемного правочину недійсним, оскільки рішення суду, за таким позовом лише констатує нікчемність правочину, на підставі вимог, які встановлені законом.

Другий період вже відраховують після вказаної вище постанови ВП ВС від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17, уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб на ліквідацію банку щодо визнання правочину недійсним. І у даній постанові можливість застосування такого способу захисту як визнання правочину недійсним пов'язується із поняттям ефективності. Визнання правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав позивача, адже правочин є недійсним в силу закону.

Також особливим є порядок відрахування початку перебігу позовної давності. Вимоги про визнання правочину недійсним можуть бути оспорені за допомогою рецесорного позову від дня, коли особа довідалась або могла довідатись про вчинення цього правочину. Навпаки, щодо вимог, про виконання зобов'язань (щодо застосування наслідків нікчемного правочину) початок перебігу позовної давності зумовлюється виникненням у кредитора права на вимогу від боржника виконання зобов'язання. Тому положення ч.5 ст. 261 ЦК застосовуються до вимог про виконання зобов'язання, а не до вимог про визнання правочину недійсним.

Висновки. Таким чином, визнання правочину недійсним можна розглядати як окремий інститут і я спосіб захисту цивільних прав. Як спосіб захисту цивільних прав визнання правочину недійсним відноситься до загальних способів захисту.

При визнанні правочину недійсним у зобов'язальних відносинах настають загальні наслідки визнання правочину недійсним. В такому випадку зацікавлена сторона можна звернутися

до суду про визнання оспорювального правочину недійсним, якщо він не відповідає закону. Якщо ж правочин є нікчемним, то судова практика свідчить, що визнання правочину недійсним як спосіб захисту не є ефективним способом захисту цивільних прав.

Навпаки, що стосується визнання правочину недійсним у речових відносинах, треба зазначити, що визнання правочину недійсним призводить до відновлення порушених прав, якщо звернеться до суду саме власник речі, який є стороною договору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. К. : Алерта, 2017. С. 411.
2. Давидова І. В. Недійсні правочини як спосіб захисту цивільних прав: проблемні питання. URL: <http://dSPACE.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17259/>
3. Єременко К. О. Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. О., 2013. 234 с.
4. Луць В. Сучасна кодифікація договірного права в Україні: здобутки і проблеми. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 2. С. 424-437.
5. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Цивільне право України : підручн. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ : Істина, 2011. 808 с.
6. Видай Т. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/viznannya-pravochinu-nediysnim-analiz-efektivnosti-sposobu-zahistu.html>
7. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними URL: https://protocol.ua/ua/vssu_analiz_sudovoi_praktiki_pri_zastosuvanni_sudami_roz_yasnen_vikladenih_u_post_plenumu_vsu/
8. Мейер Д. И. Русское гражданское право. URL: <http://civil.consultant.ru/elib/books/45/>
9. Давидова І. В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних пра: деякі проблемні питання. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 28. 47 с.
10. Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2010. С. 138-139
11. Довідна О. Чи є позовна давність для недійсних правочинів. URL: <https://zib.com.ua/ua/147153.html>

Бабич Ірина Григорівна

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНУ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ОГЛЯД КОНЦЕПЦІЙ І ПОГЛЯДІВ

Визнання правочину недійсним є предметом окремих досліджень У цій роботі розглядається визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав.

Природно, що визнання правочину недійсним найчастіше відбувається у зобов'язальних відносинах. Але як спосіб захисту зобов'язальних відносин визнання правочину недійсним має свої особливості. В даному випадку важливу роль відіграє практика Верховного суду, який визначає, що недійсність договору, як приватно-правова категорія покликана не допускати або присікати порушення цивільних прав та інтересів, або ж їх відновлювати. По своїй суті ініціювання спору про недійсність договору не для захисту цивільних прав та інтересів є неприпустимим. І в такому випадку, якщо договір з моменту укладання є нікчемним, то вимога про визнання його судом недійсним не буде задоволена. Було встановлено, що цивільне право або інтерес можуть бути захищені судом у належний спосіб, який є ефективним. Нікчемний правочин є недійсним з самого початку його укладання, тому якщо цей правочин є нікчемний, позовна вимога про визнання його нікчемним не є належним способом захисту права чи інтересу.

При визнанні правочину недійсним при захисті речових прав суд виходить із того, що сторона має звернутись до суду для визнання правочину недійсним. Це дещо звужує обсяг можливостей захисту цивільних прав. Сторони позбавляються застосування реституції у разі якщо вимога про визнання правочину недійсним висувається особою, що не є стороною правочину.

Визнання правочину недійсним може бути також тільки етапом для захисту цивільних прав. Окремо може визнаватись правочин недійсним, а на підставі такого визнання подається віндикаційний позов для повернення майна.

Визнання правочину недійсним є останньої мірою, заходом захисту цивільних прав, коли є суттєве порушення закону і не має іншого способу захисту.

Ключові слова: правочин, захист прав, недійсний правочин.

Babich Iryna

RECOGNITION OF A DEED AS INVALID AS A WAY OF PROTECTING OF THE CIVIL RIGHTS: A REVIEW OF CONCEPTS AND VIEWS

Recognizing a deed as invalid is the subject of specific researches. This article considers the recognition of a deed as invalid as a way of protecting civil rights.

It is natural that recognition of the deed as invalid most often occurs in binding relationships. But as a way of protecting binding relationships, the invalidation of the deed has its own characteristics. In this case, an important role is played by the practice of the Supreme Court, which determines, that invalidity of the contract, as a private legal category, is intended to prevent or prevent violations of civil rights and interests, or to restore them. In its essence, initiating a dispute about the invalidity of a contract not for the protection of civil rights and interests is inadmissible. And in such a case, if the contract is null and void from the moment of its conclusion, the demand for its recognition by the court as invalid will not be satisfied. It has been established that a civil right or interest can be protected by a court in a proper manner that is effective. A void deed is invalid from the very beginning of its conclusion, therefore, if this deed is void, a legal claim to declare it void is not a proper way to protect a right or interest.

When declaring a deed invalid for the protection of property rights, the court proceeds from the fact that the party must apply to the court to declare the deed invalid. This somewhat narrows the scope of opportunities for civil rights protection. The parties shall be exempted from the application of restitution in the event that a claim for invalidation of the deed is made by a person who is not a party to the deed.

Recognizing the deed as invalid can also be only a stage for the protection of civil rights. Separately, the deed can be recognized as invalid, and based on such recognition, a vindication lawsuit is filed for the return of the property.

Recognizing the deed as invalid is the last measure, a measure to protect civil rights, when there is a significant violation of the law and there is no other way of protection.

Key words: deed, protection of rights, invalid deed.